

חרדיות ישראלית בשלוש מערכות

חיים זיכרמן

מבוא

החל מהדור הראשון לתקומה, עם הקמתה של מדינת ישראל, התחבטה החרדיות הישראלית בשאלת ההשקפה הראויה להנחלה לבני הקהילה. עיצוב ההשקפה נבנה על בסיס שלוש סוגיות מרכזיות החובקות זו את זו ומרכיבות יחד את ה"משולש האידיאולוגי" של החרדיות הישראלית:

הסוגיה הראשונה עסקה ביחס למדינה ולמוסדותיה: החל מתפיסה אנטי-ציונית שהובילו חסידויות שונות וחלק מאנשי היישוב הישן, תפיסה המתנגדת לעצם הקמת המדינה על בסיס מדרש "שלוש השבועות" המפורסם,¹ דרך תפיסה לא ציונית, שאיננה שוללת את הקמת המדינה אך גם איננה תומכת במפעל הציוני החילוני, תפיסה שמרבית החרדים שותפים לה, וכלה בתפיסה ציונית פרגמטית, שהובלה על ידי תנועת פועלי אגודת ישראל החרדית וכללה תמיכה אקטיבית במדינה ובמוסדותיה.

הסוגיה השנייה התמקדה בשיטת החינוך הראויה לדור הצעיר: האם יש לנקוט דרך של "חינוך חוסם", שמטרתו למנוע כל מגע עם החילוניות והמודרנה תוך בניית "גטאות" המוקפים בחומות הפרדה בלתי נראות, או שמא יש להעדיף את ה"חינוך המחסן", המקנה לצעירים כלי התמודדות עם החשיפה לחילון, תוך יצירת עמידות מפני משברים רוחניים?

הסוגיה השלישית בחנה את תפקידה של הישיבה בכלל, ושל בן הישיבה בפרט: החל מתפיסה שלפיה תפקידה של הישיבה הוא לייצר שגרירים רוחניים שיפיצו אור רוחני בכלל קהילות ישראל (תפיסת "זיכוי הרבים" שהוביל הרב עובדיה יוסף²), דרך ההשקפה שלפיה תפקיד הישיבה הוא להגן על לומדי התורה מפני רוח המודרנה והחילון, וכלה בתפיסה שלפיה תפקיד הישיבה איננו אמצעי, אלא תכלית תורנית העומדת בפני עצמה, כחממה להצמחתם של גדולי תורה שיישאו ספונים כל חייהם בד' אמות של הלכה.

זהו המשולש האידיאולוגי, המרכיב את השקפת העולם של החרדיות הישראלית. סביבו נרקמה ההשקפה החרדית במהלך שלושת הדורות האחרונים, תוך קיומו של דיאלוג נוקב בין גישות המציגות נקודות מוצא שונות ותכליות שונות. לאורך שלושת

1 בבלי, כתובות, ק"י עמ' ב' – קי"א עמ' א. וראו מאמר שלוש השבועות בספר ויאל משה לרב יואל טייטלבוים סימן פ"ו.

2 ראו למשל נסים לאון חרדיות רכה 179–190 (ירושלים, יד יצחק בן צבי, 2009).

הדורות של החרדיות הישראלית ניתן להבחין בחילוקי דעות בין הזרמים החרדיים: החסידיים, הליטאים והמזרחיים, ובין תת-הזרמים בינם לבין עצמם, באשר לאופן עיצוב המשולש האידאולוגי.

עם זאת, בדור האחרון חווה החרדיות הישראלית טלטלה ניכרת מבית ומחוץ. מקורה בשינויים תרבותיים, כלכליים והנהגתיים שיפורטו בגוף המאמר, המאיימים על המבנה החינוכי של הקהילה, ומציבים אתגר משמעותי בפני המנהיגים. שינויים אלו עשויים לעצב מחדש את המשולש האידאולוגי של החרדיות הישראלית בדור הנוכחי.³ במוקד מאמר זה עומדת השקפתם של המנהיגים הליטאים הבולטים, זאת משתי סיבות עיקריות: ראשית, מחלוקת חדשה ניצתה ברחוב הליטאי עם פטירת הרב אלישיב בשנת 2012, המאיימת – לראשונה – על שלמות החצר. ראוי אפוא להבין מהם הרכיבים האידאולוגיים המספקים חומר בעירה למחלוקת זו; שנית, את ההנהגה הליטאית בארץ ישראל ניתן לכנות ה"קטר האידאולוגי", תוך שהיא גוררת אחריה את שאר הקהילות החרדיות.⁴ הנהגתם התקיפה של מנהיגי הליטאים בדור הראשון והשני הייתה בעלת משקל מכריע בכל הנוגע לעיצוב המשולש האידאולוגי הכלל-חרדי.

באמצעות הסתכלות בוחנת על שלושת הדורות של החרדיות הישראלית אבקש לחדד את הדילמה של ההנהגה החרדית, המצויה על פרשת דרכים השקפתית. המחלוקת המפלגת בשנים האחרונות את הרחוב החרדי-ליטאי באה לידי ביטוי בשני זרמי עומק היוצאים מתוך הזרם המרכזי ומתפצלים אל כיוונים אידאולוגיים שונים: המחנה המתכנס והמחנה המשתלב. בקצה המחנה המשתלב ניתן למצוא את החרדיות המודרנית הישראלית.

3 להרחבה ראו חיים זיכרמן ולי כהנר **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל 51-61** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012).

4 כפי שיוצג להלן במהלך המאמר, הנהגתם של החזון איש בדור הראשון ושל הרב שך בדור השני הקרינה על הקהילה החרדית כולה, זאת הן בעצם הקמתה של חברת הלומדים, הן לאחר מכן בביצורה ובהפיכתה לנורמה מחייבת. אף במועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, עד לשנות השמונים, היו הרבנים הליטאים הדומיננטיים ביותר. כך למשל, בדור הראשון עמדו בראש המועצה הרב איסר זלמן מלצר והרב זלמן סורוצקין, שזוהו עם הזרם הליטאי. בדור השני היה הרב שך, מנהיג הקהילה הליטאית, הגורם הדומיננטי במועצת גדולי התורה, עד לשיתוקה בראשית שנות השמונים, וליצירתן בסופו של דבר של שלוש מועצות נפרדות: חסידית, ליטאית ומזרחית. עם זאת, לא כל ההנהגה החרדית הסכימה עם התפיסה האידאולוגית הליטאית, בעיקר בהקשר של חברת הלומדים. כך למשל מתוארת חסידות גור ככזו שפיתחה אתוס נפרד וחלופי, בדמות "חברת הקדושה". ראו נאוה וסרמן "חברת הקדושה – דגם חלופי לחברת הלומדים" **קתדרה** 152, עמ' 162-163 (תשע"ד).

המאמר נחלק לשלוש מערכות, המבטאות כל אחת את תפיסת הדור הרלוונטי ביחס למשולש האידאולוגי. במערכה הראשונה נדון הדור הראשון לישראליות, שתחילתו עם הקמת המדינה וסיומו במהלך שנות השבעים של המאה הקודמת. המערכה השנייה עניינה מאפייני הדור השני, הנמשך עד לסיום המאה העשרים. במערכה השלישית נדונים השינויים הפוקדים את הדור הנוכחי, שראשיתו בתחילת המאה הנוכחית, תוך עיצובה מחדש של ההשקפה החרדית בהקשרים השונים הנזכרים.

מערכה ראשונה

הדור הראשון לחרדיות הישראלית: משימת השיקום

במחצית הראשונה של המאה העשרים החלו רבים מבני הקהילות החרדיות באירופה לעלות לארץ.⁵ בתחילה היו אלו מתי מעט, שעזבו את אירופה ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה והצטרפו לאחיהם שבארץ ישראל. עם שוך הקרבות ועל רקע האסון שפקד את עמנו הפכה העלייה לגל המוני, שכלל את האודים המוצלים, שרידי השואה הנוראה. לאחר כינונה של מדינת ישראל התחזק גל העלייה, ובמשך השנים הבאות עלו מרבית יהודי אירופה למדינת ישראל, למעט יהודים שהעלייה לארץ נאסרה עליהם במדינותיהם, ואלו הצטרפו עם הסרת המגבלות.⁶ באותן שנים עלו לארץ אף יהודים רבים ממדינות האסלאם, אולם רק מעטים מהם ראו את עצמם כחרדים בהקשר החברתי-תרבותי הישראלי; בקרב מרביתם ההבחנה בין חרדיות כאורח חיים תרבותי לבין ההגדרה הדתית שכללה שמירת מצוות לא הייתה חדה, לא במדינת מוצאם ולא בעת עלייתם ארצה.⁷

5 מיכל שאול "שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה" עיונים בתקומת ישראל 20, עמ' 360-395 (2010) (להלן: שאול); מנחם פרידמן **החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים** 26 (ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991).

6 לתיאור כללי של גלי העלייה לארץ במחצית הראשונה של המאה העשרים, ראו: מרדכי נאור **ספר העלויות** (תל אביב, מסדה, 1991).

7 לאון חרדיות **רכה**, לעיל ה"ש 2, בעמ' 15-16; נרי הורביץ "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי" **כיוונים חדשים** 2, 30 (תש"ס).

החרדים בני הדור הראשון למדינה התיישבו בפזורה הישראלית. הם התגוררו בתל אביב ובחולון, בראשון לציון ובנתניה, בבאר שבע ובעפולה ובערים רבות נוספות.⁸ רבים מהם שלחו ידם במסחר ובמקצועות חופשיים, ואגב כך קבעו עתים לתורה ונהגו על פי אורח החיים החרדי ומנהגיהם, כפי שהתחנכו בארצות מוצאם.⁹ בקרב החרדים הליטאים הפיזור היה רחב יותר, באופן יחסי, מאשר בקרב חבריהם החסידים, שהתקבצו לעתים סביב מקום מגוריהם של האדמו"ר או מנהיג החצר החסידית.¹⁰ באותה עת התגוררו בישראל משפחות רבות של חרדים מאנשי ה"יישוב הישן", שהיו חלק מהנוף הארץ-ישראלי עוד בטרם הקמת המדינה. מרביתם התגוררו בקהילות מתוחמות בשכונות ותיקות בירושלים, כדוגמת שכונות גאולה ומאה שערים, ובעיר בני ברק, ושמרו על אורח חיים בדלני יחסית.

הרב אברהם ישעיהו קרליץ (1878–1953), החזון איש, היה מנהיג הקהילה החרדית-ליטאית בשנותיה הראשונות של המדינה. אף שהיה מנהיג העדה הליטאית, פסיקתו והנהגתו הפוליטית עיצבו את דמותה של החרדיות הישראלית כולה.¹¹ עם תום מלחמת העולם השנייה והבנת ממדיו של האסון הנורא שהומט על עמנו, נרתם החזון איש לקימומו של עולם התורה, שנחרב לחלוטין ועלה באש במשרפות אירופה. הייתה זו משימת הצלה כבירה, שמטרתה הייתה להציל את העולם היהודי כולו, שכן על פי התפיסה החרדית אין לעולם היהודי קיום ללא עולם התורה.¹² בהוראתו,

8 כן למשל מצביע קימי קפלן על הגידול במספר מוסדות חינוך החרדים בערים השונות בפזורה הישראלית. ראו קימי קפלן "מוסדות חינוך בחברה החרדית במחצית השנייה של תקופת המנדט הבריטי ומקומם בשיקומה לאחר השואה" ישראל 21, 179 (2013).

9 פרידמן **החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 82–83.

10 אך יש לציין כי רבים מהרבנים החסידיים קבעו את מושבם בפזורה הרחבה. כך למשל, רבים מהאדמו"רים התגוררו ברחבי תל אביב והקימו חצר חסידית בלב העיר, ביניהם האדמו"רים ממוז'יץ, סדיגורא, נדבורנא, בעלזא ורבים אחרים. עם השנים הקימו מרבית האדמו"רים שיכונים חסידיים בערים החרדיות והעתיקו לשם את משכנם ומוסדותיהם. בולטת ביותר חסידות צאנז, שמקום משכנה נותר בעיר נתניה עד היום. ראו למשל יצחק אלפסי **דעת פנחס** 414–421 (תל אביב, 2000).

11 בנימין בראון "מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ ישראל" **שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל (תרצ"ג–תשי"ד)** 364, 409–412 (תשס"ב), וראו אף פרידמן **החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 48.

12 ראו למשל דבריו של הרב שטיינמן, מנהיג הקהילה הליטאית כיום, שלפיהם: "צריך לדעת שכל החיים של האדם הוא תורה, אין כלל ישראל ואין עולם בלי תורה. כל הבריאה כולה בנויה על התורה" (חיים לב "הרב שטיינמן: בלי תורה אין קיום לעולם" **ערוץ 7** 24.6.2013). ראו אף אבישי בן חיים **איש ההשקפה – האידיאולוגיה החרדית על פי הרב שך** 52 (מוזאיקה, 2004).

ובשיתוף פעולה עם רבנים בולטים נוספים כדוגמת ראש ישיבת פוניבז' הרב יוסף שלמה כהנמן (1888–1969), הוקמו תלמודי תורה וישיבות עבור בני היישוב הישן יחד עם בני העולים, ואברכים נשלחו למרכזי הקליטה ולמעברות במטרה לגייס תלמידים גם מקרב עולי המזרח.¹³

במטרה לבסס את עולם התורה הישראלי חונך הדור הצעיר על השקפה שלפיה לימוד התורה הנו תפקידו המרכזי של הגבר החרדי.¹⁴ על פי השקפה זו, שזכתה ברבות הימים לכינוי "חברת הלומדים", על הצעיר החרדי מוטל להקדיש את עצמו ללימוד תורה, תוך שהוא מופרש מחיי העולם הזה וממרבית חובותיו האזרחיות, כדברי המשנה הגורסת כי "כל המקבל עליו עול תורה, מעבירים ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ".¹⁵ הפרנסה ועול גידול הילדים הוטלו אפוא על נשות האברכים, תוך יצירת הסכם בין בני הזוג: בן הזוג האברך ישקוד על עול התורה, ובת הזוג תדאג לצדדים החומריים. בכך תהפוך בת הזוג לשותפה מלאה בזכויותיו הרוחניות של לומד התורה.¹⁶

ואמנם, רעיון חברת הלומדים הכה שורש, ובמהלך השנים פרח עולם התורה והשתקם. אם בשנותיה הראשונות של המדינה היה מספרם של תלמידי הישיבות כמה מאות בלבד, הרי שמספר זה הלך וגדל בהתמדה והגיע בתוך יובל שנים לעשרות אלפים.¹⁷ משימת השיקום הוכתרה אפוא לכולא עלמא בהצלחה מרשימה.¹⁸

בד בבד עם הפרחת השממה התורנית התנהל בדור הראשון מאבק משמעותי על אופיו של המרחב הציבורי הישראלי. מנהיגי המדינה ראו בחזונום הקמת מדינה יהודית חילונית ופיתחו יחס עוין לחרדיות, שהציגה את עברם הגלותי שממנו ביקשו

13 יעקב לופו ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו 37 (בני ברק, 2004).

14 פרידמן החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים, לעיל ה"ש 5, בעמ' 57.

15 משנה, אבות ג'.

16 כך למשל מתוארת התופעה בספר פאר הדור (חלק ב' עמ' רס"ט): "בן ישיבה כי יבוא בימינו להקים בית בישראל, לנחות דרגא ייחשב אם לא יאבה להמשיך בעסק התורה לאחר נישואיו [...] ובנות זוגם, האמונות עלי אהבת התורה וחיבתה משנות חינוכן ב'בית יעקב', הן הטורחות ועמלות בפרנסת הבית כנשות חיל אמיתיות, ובלבד שלא יופרע הבעל ממשנתו בגין צרכים של חיי שעה".

17 למספרם הגדל של תלמידי הישיבות שתורתם אומנותם, ראו דוח ח"כ יוחנן פלסנר קידום השילוב בשירות והשוויון בנטל (ירושלים, 2012).

18 מנחם פרידמן "על הניסים": פריחתו של עולם התורה בישראל" ישיבות ובתי מדרשות 431, 433 (תשס"ז).

להתנער;¹⁹ החרדים, מנגד, ניסו למתן את אופייה החילוני של המדינה בדרכים שונות. יריית הפתיחה של המאבק נורתה עוד טרם קום המדינה, במסמך הסטטוס-קוו המפורסם, שנשלח על ידי יושב ראש הסוכנות היהודית, דוד בן-גוריון, בחודש יוני 1947 למנהיגי תנועת אגודת ישראל. במסמך התקבלו, הלכה למעשה, כל ארבע דרישותיהם של החרדים ביחס לאופייה היהודי של המדינה שבדרך: הוסכם כי יום המנוחה החוקי במדינה יהיה יום השבת,²⁰ כי במטבחים הציבוריים והממלכתיים יהיה ניתן להשיג אוכל כשר,²¹ כי ענייני הנישואין והגירושין במדינה יוסדרו בהסכמה עם ראשי העדה הדתית²² וכי תישמר אוטונומיה חינוכית לבני הקהילה החרדית.²³

מעניין לציין כי שלושה מתוך ארבעת התנאים שהציבו החרדים לדוד בן-גוריון, על מנת להביע את תמיכתם בהקמת המדינה, לא עסקו בענייניה הפנימיים של הקהילה החרדית, אלא בפרהסיה של מדינת ישראל. הייתה בכך הצהרה על סדרי העדיפויות וכוונת החרדים להיאבק על אופייה הציבורי של המדינה.

דרך נוספת שבה פעלו החרדים בדור הראשון הייתה המחאה. ההפגנות היו תדירות ולעתים אף אלימות, והן גלשו מעבר לשכונות החרדיות אל צירי התנועה המרכזיים כדוגמת כביש 4 (גהה), הנמשך מצפון לדרום בסמוך לבני ברק. הפגנות השבת כוונו גם

19 ראו למשל אמנון רז'קרוצקין "גלות בתוך ריבונות: לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית" **תיאוריה וביקורת** 4, 23 (1993); בנימין הרשב "המהפכה היהודית המודרנית - קווים להבנתה" **אלפיים** 9, 23 (תשס"ב).

20 "ברור שיום המנוחה החוקי במדינה היהודית יהיה יום השבת, כמוכן מתוך מתן רשות לנוצרים ובעלי דת אחרת לשבות ביום החג השבועי שלהם", מתוך מכתב יו"ר הסוכנות היהודית מיום 19.6.1947. ראו מנחם פרידמן "ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל" **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות** 47 (1990).

21 "יש לאחוז בכל האמצעים הדרישות למען הבטיח, שבכל מטבח ממלכתי המכוון ליהודים יהיה מאכל כשר", שם.

22 "כל חברי ההנהלה מעריכים את רצינות הבעיה וקשייה הגדולים, ומצד כל הגופים שהנהלת הסוכנות מייצגת, ייעשה כל מה שאפשר למען ספק בידון זה את הצורך העמוק של שלומי הדת, למנוע חלילה חלוקת בית ישראל לשניים", שם.

23 "תובטח אבטונומיה מלאה של כל זרם בחנוך [...] ולא תהיה שום פגיעה מצד השלטון בהכרה הדתית ובמצפון הדתי של שום חלק בישראל. המדינה, כמובן, תקבע את המינימום של לימודי חובה, הלשון העברית, היסטוריה, מדעים וכדומה, ותפקח על מלוי מינימום זה, אבל תתן חופש מלא לכל זרם לנהל את החינוך לפי הכרתו ותתרחק מכל פגיעה במצפון הדתי", שם. עם זאת, פרידמן מציין כי בפועל בן-גוריון קיבל דרישות החרדים באופן חלקי בלבד. ראו מנחם פרידמן "ואלה תולדות הסטטוס-קוו: דת ומדינה בישראל" **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות** 47 (1988).

נגד פתיחתם של בתי קולנוע בשבת בתל אביב, בפתח תקווה, בירושלים ובערים נוספות. ההפגנות ההמוניות, שהשתתפו בהן מגוון הקהילות החרדיות יחד עם ראשי העדה, העידו על המאבק שניטש על הפרהסיה הישראלית כולה, ולא דווקא על אופי האזורים החרדיים.²⁴

המלחמה על אופייה של המדינה גלשה אף לתחרות על לבם של העולים. מנהיגי החרדים ראו כיצד פועלת המדינה לחילונם של העולים החדשים, בעיקר מארצות האסלאם, ופתחו במאבק נגד, שכלל פעילות נמרצת שהכניסה עולים רבים אל מתחת לכנפי החינוך החרדי.²⁵ הזיכרון הטרי של פרשת ילדי טהרן²⁶ המריץ את ראשי החרדים להקים מוסדות ולהציל את הצעירים הרכים מציפורני התנועה הציונית, המבקשת לצרפם לכור ההיתוך הישראלי.²⁷ מאחר שהחרדים היו חלק מן הקואליציה בממשלתו הראשונה של בן-גוריון, המאבק על אופן חינוכם של העולים גרר משברים קואליציוניים לא מעטים, ובסופו של דבר אף הוביל להתפטרותו של ראש הממשלה בחודש פברואר 1951.²⁸

דרך רביעית שנועדה להשפיע על המרחב הציבורי הייתה עצם נוכחותם של החרדים בפזורה הישראלית. המגורים ברחבי הערים, החילוניות ברובן, הציגו נוכחות חרדית ניכרת, תוך החצנתו המכוונת של מודל ישראלי שונה. התמונה של אב ההולך

24 ראו למשל מנחם פרידמן "נטורי קרתא" והפגנות השבת בירושלים ב-1948-1950: רקע ותהליכים" **ירושלים החצויה** 224 (1994); ענת הלמן "תורה, עבודה ובתי קפה: דת ופרהסיה בתל-אביב המנדטורית" **קתדרה** 85 (תשס"ג).

25 שאול, "שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה", לעיל ה"ש 5, בעמ' 375-376. מעניינת במיוחד הנה החלטתו של החזון איש שלא ללמד בישיבות הליטאיות בשפת היידיש (השפה שבה דיברו החרדים האשכנזים ואנשי היישוב הישן), וזאת על מנת להקל את קליטתם של התלמידים ממדינות המזרח. ראו: שלמה לורינץ **במחיצתם של גדולי התורה** 24-25 (ירושלים, תשס"ז).

26 "ילדי טהרן" הוא כינוי לקבוצה שמנתה מאות ילדים ניצולי שואה, שהגיעו לארץ בשנת 1943 באמצעות הסוכנות היהודית. פולמוס רחב התפתח סביב השאלה באיזה חינוך יש לחנך את הילדים, ובסופו של דבר רק מיעוטם הופנו לחינוך חרדי, וכל היתר הופנו לחינוך במוסדות חילוניים או ציוניים-דתיים. החרדים זעמו על הפניית חלק מהילדים לחינוך חילוני, זאת אף שלטענתם, הוריהם של הילדים העניקו להם חינוך חרדי. ראו למשל פרידמן **החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 36. הזווית החרדית של הפרשה מגוללת בספרו של משה שנפלד **ילדי טהרן מאשימים** (בני ברק, תש"ג).

27 ראו למשל שאול, "שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה", לעיל ה"ש 5, בעמ' 374 ואילך; חיים שלם **עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה 1942-1945** 247-270 (מכון בן-גוריון לחקר ישראל ואוניברסיטת בן-גוריון, 2007).

28 פרידמן **החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 59.

עם טליתו לבית הכנסת בבוקרו של יום השבת, כשלצדו ילדיו הקטנים, הציגה חלופה קיומית לחילוניות הישראלית.

ואולם, כיצד מצליחים לחנך חינוך חרדי שמרני כאשר מתגוררים בפזורה הישראלית לצד שכנים ומכרים שאינם שומרי מצוות? כיצד משמרים את הבית המצוי בלבה של עיר חילונית מלספוג את אורח החיים המתירני באופן שיטשטש את זהותו? אפנה עתה את הזרקור אל תפיסות החינוך השונות, המשפיעות באופן דרמטי על אופי התנהלותה של הקהילה החרדית.

מבין כלל הנושאים על סדר היום החרדי נראה כי החינוך תופס את אחד המקומות הראשונים. חשיבותו של חינוך הילדים ניבטת בכול: היא מופיעה בתפילת האם בעת הדלקת נרות השבת ובברכת האב לילדיו בערב יום הכיפורים. היא ניכרת בהלכה המחייבת את האב ללמד את ילדיו תורה, הלכה ששורשיה כבר בפרשת קריאת שמע, בסיס לקבלת עול המצוות.²⁹

כבר במאה הי"ט, עת נשבו ברחובות הקהילות היהודיות רוחות ההשכלה והציונות, דנו מנהיגי הקהילות בדרך החינוך הראויה כהגנה מפני ההיסחפות אחר הזרמים החדשים. גדולי ישראל הצביעו אז על שני מודלים חינוכיים שונים, שאותם ניתן לכנות גישת ה"חינוך החוסם" אל מול גישת ה"חינוך המחסן".³⁰

מצדדי החינוך החוסם סברו כי על מנת למנוע את ההיסחפות אחר זרם ההשכלה והרפורמה, יש להתכנס אל מקום שבו יימנעו המתחנכים ממגע וחיכוך עם האווירה הקלוקלת הנושבת בחוץ, משום ש"עלולה אותה שותפות להקים גשר נפשי בין נאמני התורה ועוזביה, גשר משונה מכל הגשרים [...] [ש]עתידי חלילה לשמש רק לעוברים ולא לשבים ונמצא תקלתו מרובה ותקנתו אפסית".³¹ בהתאמה, הישיבות, שהוקמו מלכתחילה באירופה כדי להיות מוקד תורני שיפיץ תורה בקהילות, הפכו למסוגרות,

29 "ולימדתם אותם את בניכם, לדבר בם" (דברים י"א). וכך פוסק הרמב"ם להלכה, כי: "קטן – אביו חייב ללמדו תורה" (משנה תורה, הלכות תלמוד תורה א, א). על החינוך החרדי ראו חיים זיכרמן **שחור, נחול לבן** (ידיעות ספרים, 2014), 289–295.

30 הרש"ר הירש מציג את שתי גישות החינוך כדילמה ששורשיה נעוצים כבר בשוני בין החינוך שבביתם של אברהם ושרה אבות האומה, המגרשים את ישמעאל על מנת שיצחק לא ילמד מדרכיו, לבין יצחק ורבקה, המגדלים ואף אוהבים את עשיו, ואינם חוששים לירידתו הרוחנית של יעקב בגין כך. שמשון רפאל הירש **יסודות החינוך חלק א, דף נא-נג (בני ברק, נצח, תשי"ח)**.

31 משה שנפלד **בין ארץ ישראל למדינת ישראל 2 (בני ברק, תשל"ה)**.

ומעורבותם של התלמידים בחיי הקהילה הלכה ופחתה, מתוך מטרה להגן עליהם מפני החשיפה לרוחות המודרניזציה שנגסו ברבים מן היהודים האורתודוקסים.³² על פי גישה זו, ההסתגרות וההתכנסות ילכו ויעמיקו ככל שהרוחות המנשבות בחוץ הפכות למאיימות ומפתות יותר. כך למשל ראה זאת האדמו"ר מסלונים הקודם, הרב שלום ברזובסקי (1911–2000):

שאין מקום לטענה מה לו לאדם להחמיר יותר מאבותיו בדור הקודם, כי אז באמת לא היו צריכים להתנהג כך, אבל בדור זה שהזוהמה כל כך מתגברת, הרי רצון השם שיהודי יחמיר ויגדור עצמו בסייגים חדשים של פרישות.³³

תומכי הגישה אחרת, גישת החינוך המחסן, סברו כי יציבות האמונה וההחזקה בשמירת המצוות דורשות את ההיכרות עם הכפירה והרוחות הרעות, כפי שקבע רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי ביחס למרבית היחידים: "לא יגיע אל האמונה עד שיעבור על דעות רבות מהאפיקורסים".³⁴ תפיסה זו, במונחים של חינוך מחסן, היטיב לתאר רבי שמשון רפאל הירש (1808–1888), מגדולי רבניה של גרמניה, שהאמין בשילובה של תורה עם דרך ארץ, שכן "יגיעת שניהם משכחת עוון".³⁵ במילים אחרות, רק בשילוב הידע התורני עם התמצאות בחוכמת החיים נוכל לחסן את עצמנו מפני רוחות השינוי:

אם נרצה שילדינו יחלו בהצטננות בצאתם החוצה לשאוף בפעם הראשונה, אז עלינו לשמור אותם מכל מגע עם האויר והרוח. אבל אם נרצה שילדינו יהיו חסונים נגד הרוחות והסערות ויוסיפו חסינות גם בהימצאם במזג אויר קשה, עלינו להרגיל אותם בעודם בגיל הרך לצאת החוצה ולהתהלך ברחובות למרות הרוחות העזות ולתת להם להתחסן נגד סערות וגשמי זעף. זהו כלל בתורת בריאות הגוף ולכלל זה יש תוקף יתר בשטח הרוח והמוסר. לא נוכל להסתפק בזה שנלמד את בנינו שיקיימו תורה ומצוות בתוך הבית והמשפחה, בתוך חברה בדוקה של אנשים שווים להם בדעה ובהשקפה. אסור לנו להסתיר מפניהם את הניגודים השוררים בין ישראל לעמים, ובין היהודי שומר התורה לבין הכופר בה,

32 מנהיגי הישיבות ראו הנהגה זו כהוראת שעה המחייבת את ההסתגרות לזמן מה: "לך עמי, בא בחדריך וסגור דלתך בעדך, חבי [התחבא] כמעט רגע עד יעבור זעם" (ישעיהו כ"ו).

33 הדברים הובאו: הרב שלום ברזובסקי "המבשר" 188, ה' (א' אב תשע"ב).

34 ספר הכוזרי, מאמר חמישי.

35 משנה, אבות ב'.

או להימנע מללמד אותם לירא מפני ההתבוללות כמו מפני מחלה מדבקת. הלא בנינו לא יישארו לנצח תחת כנפי החינוך הביתי. הלא יבוא היום, בו יבואו במגע עם בני עמים אחרים, ועם יהודים בעלי השקפות זרות להם.³⁶

בין שתי הגישות, החוסם מכאן והמחסן מכאן, לא הכריע הדור הראשון לחרדיות הישראלית באופן ברור. בעוד החרדים אנשי היישוב הישן בחרו בחינוך חוסם והסתגרו באזורים נבדלים לצד רבותיהם, העולים החרדים התגוררו בפזורה הישראלית והעניקו לילדיהם חינוך מחסן, כזה המתחכך בישראליות החילונית, אך פוסל אותה ומתבדל ממנה.

עם זאת, סוגיית היחס למדינה הלכה והתבהרה לכדי גוון ברור. היא הכתיבה מאבק על אופייה הציבורי של המדינה מחד גיסא, תוך שיתוף פעולה אינסטרומנטלי עם מוסדות המדינה, במטרה לקדם את האינטרסים החרדיים, מאידך גיסא.³⁷ אף סוגיית הישיבה הוכרעה, לפחות באופן זמני: על הצעיר החרדי לדור באוהלה של תורה, לא כאמצעי לרכישת ידע אלא כתכלית העומדת בפני עצמה, לכל הפחות כהוראת שעה עד שישוקם עולם התורה – המשימה המרכזית של הדור הראשון לתקומה.³⁸

מערכה שנייה

הדור השני לחרדיות הישראלית: אבולוציית ההיפרדות

מנהיגה הבלתי מעורער של היהדות החרדית בדור השני, שתחילתו בשנות השבעים של המאה הקודמת, הוא הרב אלעזר מנחם שך (1898–2001). כקודמו, החזון איש, אף הרב שך הוא מנהיג הקהילה הליטאית, אך הנהגתו האקטיבית והתקיפה מקרינה על החברה החרדית כולה, לרבות הקהילות החסידיות והמזרחיות.³⁹ החל משנות השבעים של המאה הקודמת, משך קרוב לשני עשורים, הנהיג הרב שך בתקיפות את מועצת גדולי התורה והכווין אותה. בשנת 1984 הוקמה בעידודו ובברכתו תנועת ש"ס,

36 הירש, **יסודות החינוך**, לעיל ה"ש 30, חלק א, דף נא-נג.

37 זאת כמובן בשונה מתפיסות קצה של זרמים חרדיים אחרים, כגון העדה החרדית ונטורי-קרתא, שהעדיפו שלא לשתף פעולה כלל עם מוסדות המדינה.

38 מרדכי ברויאר **אהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה** 548 (שזר, 2003).

39 ראו למשל בנימין בראון **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית?** 24–70 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011). בראון מציין בצדק כי שיטת הנהגתו של הרב שך כללה מחלוקות ומאבקים רבים, אך אין חולק על השפעתו בציבור החרדי כולו.

ובשנת 1998 הוקמה תנועת דגל התורה הליטאית, שהוכפפה לו.⁴⁰ בהנהגתו עברה הקהילה החרדית בדור השני שני שינויים משמעותיים, פנימי וחיצוני, ביחס להנהגת הדור הראשון. שינויים אלו משפיעים על שלוש הצלעות של המשולש האידיאולוגי. השינוי הראשון, הפנימי, נוגע לעיצובו של מוסד הישיבה הישראלי: הרב שך הפך את רעיון חברת הלומדים שנהגה בדור הקודם לנורמה מחייבת, תוך שהוא עמל על יצירת "כור היתוך" ישיבתי. האידיאל הלימודי שבנו מנהיגי הדור הראשון כהוראת שעה הפך בדור השני לנורמה שאין לסטות ממנה. ילדי הדור הראשון, שהפכו כעת להיות אברכים, רבנים ומחנכים, הועידו לתלמידיהם את ההשתייכות אל חברת הלומדים ככזו שאין בלתה. המעבר מן הישיבה, המיועדת לתלמידי הישיבה הרווקים, אל הכולל, המיועד לאברכים הנשואים, הפך למחויב המציאות.⁴¹ בכך התלכדה הקהילה החרדית כולה סביב אתוס רב עוצמה, הגורס כי תלמידי הישיבות שתורתם אומנותם הם-היא היחידה המובחרת שעליה מוטלת משימת החזקתו של הלפיד התורני, המפתח לקיומו של עם ישראל.⁴² ואולם, לצד הפן החיובי, בדמותו של טיפוח גאוה יחידתית, היה גם פן שלילי. בחירה במסלול אחר, הכולל שירות בצבא או יציאה לעבודה, תייג אוטומטית את הצעיר החרדי כמי שנפלט מהמערכת וכ"סוג ב", עובדה שפגמה במעמדו ולעתים אף במעמד המשפחה כולה בעיני הקהילה. לכך נלוו תוצאות מידיות, שהשפיעו על קבלת האחים האחרים למוסדות הלימוד היוקרתיים כמו גם על מעמדם בבורסת השידוכים החרדית.

הפיכתו של מקצוע לימוד התורה מאומנות של יחידי סגולה ליעד שכולם מוכווני כלפיו התאפשרה על רקע מציאות כלכלית נוחה יחסית,⁴³ תוצאה של תקציבים שהופנו לטובת הציבור החרדי ולומדי התורה; תקציבים אלה אף גדלו עם הפיכת הקול החרדי ללשון מאזניים קואליציונית. החל מה"מהפך", בשנת 1977, הפכו החרדים לחלק כמעט בלתי נפרד ממפלגות הקואליציה, תוך מקסום התנאים לשגשוגו של עולם

40 בן חיים, איש ההשקפה – האידיאולוגיה החרדית על פי הרב שך, לעיל ה"ש 12.

41 פרידמן "על הניסים": פריחתו של עולם התורה בישראל", לעיל ה"ש 18, בעמ' 436–437.

42 שכן בהיעדר לימוד התורה, אין קיום פיזי לעולם, פשוטו כמשמעו: "אם לא בריתי יומם ולילה, חקות שמים וארץ לא שמת" (ירמיהו ל"ג). וראו אף בהערה הבאה.

43 ראו למשל דבריו של הרב נח ברזובסקי, האדמו"ר מסלונים, שכתב כי: "והנה עזר השם יתברך והתחולל שינוי. מהפיכה. קם שוב לתחיה שבט הלוי הנושא על עצמו את עול התורה ואשר האומה הישראלית אינה יכולה להתקיים בלעדיו. אלפים רבים רבים אברכים עוסקים בתורה הקדושה ומתייגעים עליה והיא אמונתם היחידה ומהם גדולי תורה ממש. גם תנאי החיים ב"ה השתנו. בני תורה יחסית גם כן חיים בכבוד בדומה לבני גילם האחרים, הגם שחיייהם קצת יותר בדחוקות, אין ספק שזו מהאורות שהאיר הקב"ה לדור יתום אחרי השואה" (פרידמן "על הניסים": פריחתו של עולם התורה בישראל", לעיל ה"ש 18, בעמ' 433).

התורה.⁴⁴ ואולם, אף שהכניסה לקואליציה העמיקה את הקשר בין ההנהגה החרדית למוסדות המדינה, היא החלישה את הקשר בין הפרט החרדי למדינתו.

אחד מן הכלים, אף אם לא העיקרי שבהם, שחייבו את הישארות הצעירים בישיבות לאורך שנים היה חובת השירות הצבאי. צה"ל נחשב כסוכן השינוי המרכזי בתקופת "כור ההיתוך" הישראלית, שהעבירה רבים מהעולים החדשים על דתם.⁴⁵ מטרת השירות הצבאי נתפסה כניסיון לשנות את הצעירים החרדים ולהסיטם מן הדרך. הדמוניזציה שביצעה הקהילה החרדית לצה"ל גרמה לחשש כבד מפני השתלבות בשירות צבאי. הלימוד בישיבה העניק את האפשרות לדחות את השירות הצבאי, וממילא הפכה הישיבה למלכודת שאינה מאפשרת את היציאה עד לגיל הפטור מן השירות הצבאי, שמגיע בשלב מאוחר יחסית.⁴⁶

יצירת תבנית חברתית שכללה חיבור ארוך שנים ונטול מועד יציאה אל חברת הלומדים השליטה את האידאולוגיה הקולקטיבית על דור שלם של צעירים חרדים: ליטאים, חסידיים ומזרחים. ואולם, התבנית החרדית שנוצרה הייתה חזקה אפילו יותר. הנהגתו של הרב שך איחדה את עולם הישיבות הליטאי והמזרחי כולו אל שיטת לימוד אחת, בצלמו של המודל הליטאי-ישראלי. במילים אחרות: בעוד בדור השני התפכחה המדינה מרעיון כור ההיתוך הישראלי, הרי שהרב שך טיפח כור היתוך חרדי ישיבתי, ומרבית הגברים החרדים מעוצבים בדמות הישיבה הליטאית-ישראלית. השוני שבין הישיבות לבין עצמן הלך והיטשטש, תוך יצירתו של עולם ישיבות ישראלי אחוד. יוצאות דופן אך במעט הן הישיבות החסידיות, ששימרו סדר לימודים שונה, אך אף ישיבות אלו הושפעו ממהלך כור ההיתוך הישיבתי של הדור השני.

השינוי הנוסף שהונהג במהלך הדור השני עניינו עיצוב מחדש של מערכת הקשרים שבין החרדים ובין מדינת ישראל. הדור השני מתאפיין בכניעת החרדים ובשקיעת המאבק על אופייה הציבורי של המדינה, תוך התכנסות הקהילה החרדית אל מחוזות החינוך החוסם.

אל ההנהגה החרדית של הדור השני חדרה ההכרה שהמאבק על רשות הרבים הישראלית הוכרע. מדינת ישראל הפכה חילונית יותר, ואתה אף המרחב הציבורי

44 מאז הכנסת התשיעית בשנת 1977, במשך קרוב ל-40 שנה, היו המפלגות החרדיות חברות קבע בקואליציות השונות, מימין ומשמאל, למעט בשלוש ממשלות בלבד. ראו זיכרמן, שחור, נחול לבן, לעיל ה"ש 29, בעמ' 214-223.

45 שנפלד, בין ארץ ישראל למדינת ישראל, לעיל ה"ש 31, בעמ' 5-6.

46 עד לשנת 2010 עמד גיל הפטור על 35. בשנת 2011, במטרה לעודד את השתלבות החרדים בשוק התעסוקה, הורד גיל הפטור ל-28. ראו החלטת ממשלה מס' 2698, מיום 9.1.2011.

הישראלית.⁴⁷ אף שעלייתו של מנחם בגין לשלטון, בראשות תנועת הליכוד, סימלה דווקא שיבה מסוימת אל המסורת והעניקה לחרדים יכולת מיקוח בוויכוח המתמשך על הפרהסיה הישראלית,⁴⁸ הרי שהייתה זו אפיזודה קצרה שהסתיימה במהלך שנות השמונים. אז גם עמדותיו של בית המשפט העליון בענייני דת ומדינה, שבמידה מסוימת היוו כוח נגד לכוחן הפוליטי של המפלגות החרדיות, העניקו רוח גבית לתהליך החילון של המדינה.⁴⁹ אט-אט התחדדה אפוא ההכרה שהמערכה על אופייה הציבורי של מדינת ישראל אבודה. ואמנם, על רקע הכרה זו שינתה ההנהגה החרדית את עמדתה, תוך ויתור על המאבק הכלל-ישראלי והתמקדות מכאן ואילך בביצורה של הקהילה החרדית פנימה.⁵⁰

ההנהגה החרדית המשיכה ללחום, ככל יכולתה, על אופייה של המדינה, ומאבק זה נעשה באמצעות נציגי הציבור ושליחיו כמאבק פוליטי, אך ללא התערבות הציבור עצמו, שהתנתק מן החילוניות.⁵¹ כך למשל, הפגנות השבת באזורים החילוניים פסקו כמעט כליל,⁵² ועמן אף האחריות הפנימית של החרדים על המרחב החילוני. אמנם מעת לעת עדיין ניתן היה לראות מחאות שונות כנגד מעשיה של המדינה, אך אלו היו

-
- 47 פרידמן **החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים**, לעיל ה"ש 5, בעמ' 115–135.
- 48 עובדה זו אפשרה למפלגת אגודת ישראל לשנות את הסטטוס-קוו בנוגע לאופייה הציבורי של המדינה, כתנאי לכניסה לממשלותיו של בגין. שני תנאים זכורים בייחוד בהקשר זה: הראשון, איסור על הפלות מטעמים סוציאליים (ראו סעיף 19 להסכם קואליציוני מיום 19.6.1977), והאחר, מניעת טיסותיה של חברת אל-על בשבת (ראו סעיף 18 להסכם קואליציוני מיום 4.8.1981).
- 49 ראו למשל זיכרון, **שחור, נחול לבן**, לעיל ה"ש 29, בעמ' 324–328. בית המשפט נוקט גישה של תפיסת מרחב ליברלית, שלפיה יש להבחין בין המרחב הפרטי, שבו רשאי הפרט לפעול כרצונו, לבין המרחב הציבורי, שם לא יובאו בחשבון תכונות קונקרטיים כגון דת ותרבות. ראו: Issachar Rosen-Zvi **Taking Space Seriously: Law, Space and Society in Contemporary** 95–123 (Israel, 2004).
- 50 ראו למשל את תופעת התחרדות העיר בני ברק החל מאמצע שנות השבעים, המציינים את המעבר לדור השני. על פי שלהב, החל מאמצע שנות השבעים זכתה האוכלוסייה החרדית לרוב מובהק במועצת העירייה של בני ברק. ראו יוסף שלהב **מינהל וממשל בעיר חרדית** 10 (מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1997).
- 51 כך למשל, כניסת מפלגת אגודת ישראל אל הקואליציה אפשרה התמקחות באשר לאופייה הציבורי של המדינה (ראו בה"ש 48 לעיל). ואולם, זו הייתה התמקחות פוליטית שנעשתה בד בבד עם ההיפרדות האזרחית בין הקבוצות.
- 52 זאת במובחן מהפגנות שבת באזורים שהפכו לחרדיים, ולא היו אלא מאבק על כיבושן של השכונות החרדיות וצביון. זכור במיוחד, אגב כך, המאבק על כביש בר-אילן בירושלים, שהוכרע על ידי בג"ץ בפשרה שלפיה יש לסגור את הכביש לתנועת כלי רכב בשעות התפילה בלבד (בג"ץ 5016/96 **חורב נ' שר התחבורה**, פ"ד נא(4) 1, 147 (1997)). כך אף ביחס להפגנות בפתח תקווה בשנות השמונים.

מחאות סמליות, שלא נועדו לשנות את המציאות, אלא לצאת ידי חובת המחאה ההלכתית.⁵³

התפיסה של הנהגת הדור הראשון, שטמנה בחובה אחריות רוחנית לכלל המדינה, התחלפה באסטרטגיית "יבנה וחכמיה"⁵⁴, שמטרתה להציל את הקהילה החרדית מן החילוניות. ואולם, זניחת המאבק על רשות הרבים ותהליך ההתכנסות החרדי התקבלו יפה בקרב החברה הישראלית. כפי שהציע אברהם ללוט קרובו – "היפרד נא מעלי, אם השמאל ואימנה ואם הימין ואשמאילה"⁵⁵ – פנה כל צד לכיוון אחר, תוך החלשת הקו הרעיוני-חברתי המחבר בין הקבוצות. בשנות השבעים והשמונים התמסרה ממשלת ישראל, שכללה גם את המפלגות החרדיות כחלק מהקואליציה, לתהליך ההיפרדות של החרדים מכלל האוכלוסייה: הממשלה חיזקה את מוסדות החינוך החרדיים,⁵⁶ המגבלה על מספרם של דחויי השירות הוסרה⁵⁷ ותקציבי החרדים גדלו בהתמדה.⁵⁸ באופן פרדוקסלי, החיבור הפוליטי בין החרדים לממשלה אפשר את ההיפרדות החברתית של האוכלוסייה החרדית ממרבית העם, תוך הותרת החינוך המתמיד במגרש הפוליטי, ללא מעורבות אקטיבית של הציבור עצמו.

במהלך שנות השמונים והתשעים תכננה הממשלה, ואף הקימה, שורה של יישובים חרדיים הומוגניים, שיועדו לתמוך בתהליך הסגרגציה ולקלוט את כל האוכלוסייה החרדית.⁵⁹ חלק גדול מיישובים אלו הוקמו מעבר לקו הירוק, מתוך מטרה כפולה: ראשית, מתן מענה לצורך החרדי ההולך וגובר במגורים הומוגניים, ושנית, חיזוק גושי

53 יוצאות דופן בהקשר זה הן המחאות כנגד חילולי הקברים, הנמשכות בעוז עד היום הזה. ואולם, מחאות אלו מובלות על ידי ארגון "אתרא קדישא", המזוהה עם זרם קטן וקיצוני בחברה החרדית, בעוד כלל הציבור החרדי מתעלם לחלוטין מסוגיה זו. אף המחאות כנגד חילולי השבת או פריצת גדרי הצניעות בעיר ירושלים עשויות להיות חריג נוסף, וזאת דווקא בשל הרכבה הייחודי של העיר ירושלים בהיבט הדמוגרפי ובשל מעמד הייחודי בהיבט ההיסטורי.

54 מקורו של המונח מצוי בסיפור התלמודי על פגישתם של רבי יוחנן בן זכאי עם אספיאנוס, קיסר רומי, בעת שזה הטיל מצור כבד על ירושלים, ערב החורבן. אספסיאנוס, שהתפעל מרבי יוחנן בן זכאי, נתן לו לבקש את שירצה. רבי יוחנן, שהבין כי אינו יכול להציל את ירושלים מחורבן, ביקש את "יבנה וחכמיה", כלומר מקום מוגדר שבו תוכל להמשיך ולשגשג השושלת התורנית מבלי שיפגעו בה (בבלי, גיטין נו).

55 בראשית י"ג.

56 ראו הסכם קואליציוני של הממשלה ה-18, מיום 19.6.1977.

57 ראו דוח ח"כ יוחנן פלסנר **קידום השילוב בשירות והשוויון בנטל** (ירושלים, 2012).

58 שחר אילן **חרדים בע"מ** 185–202 (כתר, 2000).

59 מדובר על היישובים ביתר עלית, קרית ספר (כיום: מודיעין עילית), ובשלב מאוחר יותר אף העיר אלעד.

ההתנחלויות וביצורם.⁶⁰ הציבור החרדי "השתבלל" אל תוך אזורים גאוגרפיים מוגדרים, והשכונות והיישובים החרדיים עטפו את עצמם ב"חומות של קדושה" וירטואליות, שמטרתן כפולה: ראשית, למנוע את יציאת החרדים אל מחוצה להן, שנית, למנוע את כניסת התרבות החיצונית פנימה, אל תוך המובלעות החרדיות. בכך השליטה ההנהגה החרדית, בעזרת המדינה, את החינוך החוסם, המונע את המגע של בני הקהילה עם החוץ.

ההתכנסות אל הגבולות המתוחמים, מלבד חשיבותה החינוכית, חיזקה את האתוס החרדי הישראלי, שנבנה באמצעות שלילת החילוניות והציונות. ההתבדלות יצרה זהות מתוחמת תרבותית, חברתית וקהילתית. הגדרת ה"הם" יצרה מאליה את ה"אנחנו".⁶¹

עם ההתכנסות אל המובלעות החרדיות, החינוך המחסן החרדי, שהיה בדור הראשון חלק מהנוף הכלל-ישראלי, הפך בלתי רלוונטי. בדור השני פעלה ההנהגה במטרה להעמיק את ההפרדה הגאוגרפית, החברתית והתרבותית בין החילוניות והחרדיות. הצעירים החרדים נדרשו לצאת החוצה אל הרחוב רק בחליפה ובמגבעת, לבוש שהחצין את זרותם והתבדלותם. אף היעדר ההשכלה הכללית (בעיקר בקרב הגברים) הקשה את יכולת ההשתלבות במרחב המודרני. ניתן לומר כי החרדים הצעירים דוברי עברית, אך אינם דוברי "ישראלית". הם אינם מתמצאים בהוויה הישראלית ובוודאי אינם מעורים בה.

הקהילה החסידית הקצינה את הזרות באמצעות אחיזה איתנה בשפת היידיש כשפת אם. כעת, אין בין החסיד והחילוני אפילו שפה משותפת, פשוטו כמשמעו. האידיאל החסידי מתייב אף את ההיצמדות למידת ה"פרישות", שמטרתה לשמור על קדושת הלב והעיניים, שכן הם-הם סרסורי החטא.⁶² ככל שרמת הצניעות בחברה המערבית הלכה ופחתה, כך גברה ההתבדלות מן הרחוב החילוני, באמצעות חומרות חדשות של "שמירת העיניים" והפרדות מגדריות.⁶³

זניחת האחריות כלפי המרחב המוסדי הישראלי הובילה לאדישות חרדית כלפי אופייה של המדינה. שאלות חמורות של דת ומדינה, כגון יהדותם של עולי מדינות חבר

60 לי כהנר ויוסף שלהב "התנחלויות חרדיות ביהודה ושומרון" סוגיות חברתיות בישראל 16, 41 (2013); אלוף בן "מבט שונה בהתנחלויות: מאחיזה בשטחים שולטים לפתרון בעיות חברתיות" עדכן אסטרטגי 11, 39 (2008).

61 ידידיה צ' שטרן "עושר שמור לבעליו לרעתו: על מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית" מחקרי משפט יט 103 (2002).

62 בבלי, שבת ל"א.

63 ראו זיכרון, שחור, כחול לבן, לעיל ה"ש 29, בעמ' 41-46.

העמים והחשש מהתבוללות, או פתיחת המסחר בשבתות במרכזי הערים, הפכו לדיון זר, מן השפה לחוץ. ההנהגה החרדית, בהובלת גדולי התורה הליטאים, נצמדה לעמדות הקצה ונמנעה מלחפש אחר פתרונות ישימים. הפרדת הדת מהמדינה הפכה לאפשרות שהציבור החרדי איננו פוסל על הסף, שכן היא תאפשר ביתר שאת את היפרדות הצדדים.⁶⁴ המלחמה על אופייה היהודי-דתי של המדינה נותרה כעת רק בידי הציונות הדתית, המבקשת לקדש את המדינה ומוסדותיה מתוך חזון הרואה את המפעל הציוני כחלק מתהליך רוחני שסופו גאולה,⁶⁵ חזון שהקהילה החרדית סירבה לאמץ.⁶⁶

כאן המקום לציין כי אף שהאחריות החרדית כלפי המדינה הוזנחה, הרי שהאחריות כלפי עם ישראל עמדה בעינה. מנהיגי החרדים כאבו את התרחקות החילונים משמירת המצוות ופעלו להקמתם של בתי ספר חרדיים ביישובי הספר ולקירובם של רבים לתורה ולמצוות.⁶⁷ ואולם, המשימה לא הייתה "הידברות" אלא "קירוב". הקשר לא נועד להיות חיבור הדדי שמטרתו אחווה ופיוס, אלא קשר חד-צדדי שמטרתו לקרב את החילוני לעולם התורה.

כצפוי, בני הדור השני, שהתחנכו על משנתם של קברניטי הציבור החרדי (בעיקר האשכנזי), החריפו את התגובה השלילית לחילוניות. האתוס החברתי הצטרף לסגירות גאוגרפית, ואל שניהם נלווה שגשוגה הרעיוני של "חברת הלומדים", שלפיו כל גבר חרדי נדרש להקדיש את חייו ללימוד התורה. הקהילות החרדיות ביישובים החילוניים הזדקנו ודולדלו, והזוגות הצעירים קבעו את משכנם ביישובים מסוגרים, שבהם אב המשפחה לומד בכולל האברכים והאישה היא שנושאת בעול הפרנסה.

64 ראו למשל משה גרילק "בעד! דעה חרדית אחרת" ynet 20.8.2000; משה גרילק **החרדים: מי אנחנו באמת** 203–205 (כתר, 2002).

65 ראו אבי שגיא וידידיה צ' שטרן **מולדת יחפה** 122 (המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד, 2011).

66 זיכרמן, **שחור, כחול לבן**, לעיל ה"ש 29, בעמ' 312–317, 341–343.

67 ביטוי לכאב ההנהגה החרדית ניתן היה לשמוע ב"נאום השפנים" שנשא הרב שך ביום 26.3.1990 בכנס שהתקיים בהיכל יד אליהו בתל אביב. בכנס פנה הרב לחילונים עצמם בדברים אלו: "אתה גם כן יהודי, אתה נימול, אבל אתה יודע את הקולטור שלך? מה הקולטור שלך? אנגלית! זה הקולטור שלך? [...] אתה פותח את החומש, אתה יודע פירוש המילות? אתה זרקת את החומש! ואתה נותקת מאבא שלך. אין לך [...] אין לך קשר עם האבות. אם אין לך קשר, אתה מוכרח לאבוד [...] להיאבד". ובהמשך: "אם יש קיבוצים שלא יודעים מה זה יום כיפור, לא יודעים מה שזה שבת, לא יודעים מה זה מקווה, לא יודעים מה זה [לא ברור], שפנים, חזירים. זה יש להם קשר לאבא שלהם? זה יקום את הקיבוץ הזה? זה נקרא שיש להם קשר עם אבא שלהם? אבא שלהם גם כן אכל ביום כיפור?".

פן נוסף של התבדלות הדור השני טמון בהתפשטותם של מנגנונים חלופיים פנים-קהילתיים המתפקדים כתחליף לשירותים שאותם מספקת המדינה לאזרחיה. כך למשל הוקמו בתי דין פרטיים כתחליף לערכאות החילוניות, הכשרים פרטיים ומהודרים שהחליפו את כשרות הרבנות מטעם, ובראש ובראשונה – מוסדות חינוך פרטיים שתוכן הלימודים בהם אינו נקבע על ידי המדינה. הקשר עם המדינה ומוסדותיה הלך והצטמצם.

ההתכנסות אל תוך אזורים מתוחמים והזנחת רשות הרבים סייעה לאתוס החרדי להיבנות סביב חינוך חוסם, אך גבתה מחיר כלל-ישראלי כבד. היעדר הדיאלוג עם הישראליות הוביל לניתוק רעיוני. בשלהי הדור השני, הרוב הישראלי רואה את החרדים כנטע זר שאינו שייך להם, ומדינת ישראל מכילה בתוכה קבוצות אחדות בעלות אתוס מנוגד זה לזה. מרבית החילונים אינם שותפים לאתוס החרדי בדבר העול הרוחני, הלא מוחשי, שבו נושאת החברה החרדית עבור כלל המדינה. הם נושאים את המשא המוחשי, הפסיבי והאקטיבי: הפסיבי – בדמות אי-השתתפות בשוק העבודה ואבדן הכנסה, והאקטיבי – בדמות תקצוב הישיבות והפטור מן השירות בצה"ל. לכך יש לצרף את קצב הגידול הטבעי החרדי, המכביד את המשא הגשמי. אין פלא אפוא שהדרישה להפסקת המימון של קבוצה אחת את האחרת, כמו גם את ההטבות השונות שהחרדים זוכים להן, הלכה וגדלה.

המשולש האידאולוגי של הדור השני, בעיקר האשכנזי-ליטאי, התאפיין אפוא בהעמקת הקשר האינסטרומנטלי עם מוסדות המדינה, אך בהתרופפות הערבות ההדדית, האזרחית, שבין החרדים ובין כלל האוכלוסייה. לצד זאת, מעמדה של הישיבה התחזק בהרבה והוראת השעה של החזון איש בדבר חברת הלומדים הפכה לנורמה המחייבת את הכול. שינויים אלו התאפשרו על רקע הנהגתו של חינוך חוסם, המפריד בין בני הקהילה ובין כלל האוכלוסייה הישראלית.

מערכה שלישית

הדור השלישי לחרדיות הישראלית: התכנסות מול השתלבות

המעבר אל הדור השלישי של הישראליות, שהתרחש בתחילת המאה הנוכחית, מתאפיין בטלטלה הפוקדת את הקהילה החרדית על רקע שלוש תמורות מרכזיות.⁶⁸ ראשית, תמורות הנהגתיות: בתוך פחות משני עשורים איבדה ההנהגה החרדית את

68 ראו בהרחבה קימי קפלן "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים" **חרדים ישראלים** 224 (2003); יאיר שלג **הדתיים החדשים** 113–186 (כתר, 2000); חיים זיכרמן ולי כהנר **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, לעיל ה"ש 3, בעמ' 53–61.**

מנהיגיה הבולטים והכריזמטיים, שיצרו עם לכתם חלל ניכר. פטירתו של הרב מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מחב"ד, בשנת 1994, העמידה את חסידות חב"ד במבוכה בשל היעדר יורש וקטיעתה של שושלת ההנהגה.⁶⁹ פטירתו של הרב שך בשנת 2001 סימלה את אבדן ההנהגה הליטאית.⁷⁰ מחליפו, הרב אלישיב, אמנם התקבל על ידי הציבור הליטאי כמנהיג וכ"גדול הדור", אך מנהיגותו התאפיינה בפסיביות, והוא נמנע מלהופיע ברבים. דבריו הובאו אל הקהל על ידי שליחיו ונאמניו, עובדה שהחלישה את דבר ההנהגה.⁷¹ לאחר פטירתו של הרב אלישיב, בשנת 2012, התפצלה הקהילה הליטאית לקבוצות שונות, הנחלקות ומסוכסכות ביניהן באשר לאופי ההנהגה הרצוי. פטירתו של הרב עובדיה יוסף בשנת 2013 סימנה את תום עידן ההנהגה בקרב הקהילה המזרחית, ולאחריה החל קרב ירושה בין פלגים שונים על זהות היורש. החולשה ההנהגתית מקרינה היטב על הפירמידה כולה ומאפשרת את התחזקותה של האינדיווידואליות החרדית על חשבון האידיאולוגיה הקולקטיבית.

שנית, תמורות תרבותיות: המעבר לאלף הנוכחי מתאפיין במהפכת האינטרנט, שניפצה את מגבלותיה של זרימת המידע. בדומה לקהילות מסוגרות אחרות, מקומו של האינטרנט לא נפקד אף בקהילה החרדית, והוא הפך לכלי פופולרי ביותר בקרב בני הדור השלישי. על אף המלחמה שגזרו המחנכים כנגדו, מחקרים שונים מציגים כי כ-40% מהחרדים בישראל גולשים באינטרנט.⁷² נוספה על כך חדירתם של הרגלי צריכה מערביים, הכוללים יציאה למרכזי קניות, בילוי במסעדות ובבתי קפה, חופשות בארץ ובחו"ל ועוד.⁷³ פתיחתם של מוסדות אקדמיים חרדיים – שהובילו למהפכת התמקצעות בתוך הציבור החרדי, הכוללת רכישת השכלה ומקצועות יוקרתיים ובשלב שני אף השתלבות בשוק העבודה הכלל-ישראלי – משפיעה אף היא על דפוסי החשיבה ואורחות החיים החרדיים. כל אלה גורמים לחומה החרדית הסוגרת על הקהילה להיסדק.

69 ההנהגה החסידית בנויה על שושלת משפחתית, העוברת מאב לבן. לרבי מחב"ד לא היו ילדים, ובכך נקטעה השושלת ההנהגתית. המבוכה גדלה על רקע התפיסה המשיחית שנשמעה בחסידות חב"ד, שלפיה הרבי הנו מלך המשיח. פולמוס המשיחיות ואופן ההתייחסות לפטירתו של הרבי עומדים עד היום במרכז של מחלוקת בתוך החסידות. ראו למשל תומר פרסיקו "המשיח האבוד של חב"ד" **תכלת** 36 (תשס"ט); יחיאל הררי **סודו של הרבי** (תל אביב, ידיעות ספרים, 2013).

70 בפועל, ההנהגה נחסרה כבר קודם לכן, שכן בשנים האחרונות לחייו כבר מיעט מלהתבטא ומלהשפיע.

71 בראון, **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית?**, לעיל ה"ש 39, בעמ' 80.

72 לניתוח התופעה בהרחבה ולמקורות השונים, ראו זיכרמן, **שחור, כחול לבן**, לעיל ה"ש 29, בעמ' 254–260.

73 תמר אלאור וערן נריה "המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסיה החרדית בירושלים" **חרדים ישראליים – השתלבות בלא טמיעה** 171 (2003).

שלישית, תמורות כלכליות: בדור השלישי ניתן לחוש בקשיים כלכליים גוברים הלוחצים על הקהילה החרדית. גורמות לכך כמה סיבות מצטברות: (א) הפחתת התקציבים והמלגות שנותנת המדינה לחרדים. כך למשל, בשנת 2003 עם ביטולו של "חוק הלפרט",⁷⁴ שהפחית דרמטית את הכנסתן של משפחות החרדים,⁷⁵ ובשנת 2013, עם קיצוץ כמחצית התקציב המיועד לתמיכה באברכי הכוללים; (ב) המשבר הגלובלי העולמי שפרץ בעשור הראשון של המאה הנוכחית צמצם את תרומות הנדיבים מחו"ל וצימק עוד את מלגות הקיום של האברכים;⁷⁶ (ג) התייקרותו של סל המחיה הבסיסי מובילה לצורך ממשי בעליית ההכנסה.⁷⁷ לכך יש לצרף אף את ההוצאה הגוברת בגין צריכת מותרות, כנזכר לעיל; (ד) צמיחתה של הקהילה החרדית הובילה לחלוקתן של עוגת התקציב והתרומות לנצרכים רבים, ובכך הקטינה באופן ניכר את סכומי הסיוע הניתנים למשפחה;⁷⁸ (ה) יכולתה של המשפחה המורחבת לסייע לאברכים קטנה אף היא, שכן בדור השלישי רבים מהורי האברכים הם בעצמם אברכים

-
- 74 חוק הביטוח הלאומי (תיקון מס' 41) (סיוע למשפחות ברוכות ילדים), התשס"א–2000.
- 75 בשנת 2003 הופחתה קצבת הילדים בהדרגה בכ-30%. עם השנים נשחקה עוד קצבת הילדים, מסכום של 321 ש"ח לילד בשנת 2001 לסכום של כ-180 ש"ח בשנת 2006. ראו נעמי מי-עמי **קצבאות הילדים בישראל: סקירה היסטורית** 8–9 (ירושלים, הכנסת מרכז המחקר והמידע, 2008). נכון לשנת 2016 עומד סכום הקצבה על כ-150 ש"ח (מתוך נתוני אתר האינטרנט של המוסד לביטוח לאומי: <https://www.btl.gov.il/benefits/children/Pages/%D7%A9%D7%99%D7%A2%D7%95%D7%A8%D7%99%20%D7%94%D7%A7%D7%A6%D7%91%D7%94.aspx>). סכום נוסף מופקד כחיסכון עד הגיע הילד לגיל 18.
- 76 ראו למשל שאול אמסטרדמסקי ושהבת חסדיאל "כשהגברים נגמרים: המשבר מטלטל את החרדים" **כלכליסט** 2009.7.1.
- 77 **דוח הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי** (ועדת טרכטנברג) מצביע על עלייה חדה ביוקר המחיה בין השנים 2010–1999. כך למשל, הוצאת משקי הבית על שירותי בריאות עלתה ב-81%; הוצאה על דיור עלתה ב-70%; הוצאה על תחזוקת הדירה ומשק הבית ב-50% וההוצאה על מזון ב-33%. ראו: **דוח הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי, ירושלים** 156–161 (2011). מאז פרסום הדוח התייקר סל המחיה בשיעור חד. ראו "תמונת המצב האמתית של יוקר המחיה" **כלכליסט** 14.10.2014: <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3642692,00.html>.
- 78 סכום התמיכה הממשלתית ללומדי התורה הנו סכום קבוע המתחלק בין כל הלומדים בהתאם לנוסחה מוסדרת. ראו מבחנים לחלוקת כספים לצורך תמיכה של משרד החינוך במוסדות תורניים – לימוד ופעולות. זמין באתר משרד החינוך בכתובת: http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/49B29782-B72C-4532-9954-EEBFC334395E/202251/resource_355729715.pdf. ברור אפוא כי ככל שגדל מספר הלומדים, קטן סכום המלגה לכל לומד.

ובעלי משפחות גדולות. הסיוע שנתנו הורי הדור הקודם לילדיהם האברכים, בני הדור השני, איננו קיים עוד.

הנתונים הדמוגרפיים המציגים את משקלה הגדל במהירות של הקהילה החרדית משפיעים על כלל החברה הישראלית. בדור השלישי לישראליות, הציבור הישראלי מצפה מן החברה החרדית לבצע שינוי של ממש באורח חייה התרבותי והקהילתי, בשלושה היבטים עיקריים: הראשון, הרחבת האופקים והידע הכללי, ובשלב מאוחר יותר אף לימודי מקצוע;⁷⁹ השני, השתתפות בנטל הביטחוני באמצעות שירות צבאי או אזרחי;⁸⁰ השלישי, השתלבות במעגל התעסוקה הישראלי ותשלום מסים ישירים לקופה הציבורית, תוך הצבת יעדים מדידים להגדלת מספרם של המשתלבים.⁸¹ דרישה זו, הקוראת לחרדים לשנות את אורח חייהם ולהתחיל להשתלב במרחב הישראלי, באה לידי ביטוי בכנסת ה-19, עם דחיקתן של המפלגות החרדיות מהקואליציה וקבלת שורה של החלטות כלכליות ואחרות שמטרתן לקדם את התכליות הנזכרות.⁸² אף בית המשפט העליון, שנדרש מעת לעת לשאלת המדיניות הממשלתית ביחס לקהילה החרדית, שותף לעמדה שלפיה יש להוביל לשינוי ההסדרים הקיימים. כך למשל הביא בית המשפט העליון לפסילתו של הסדר דחיית השירות הצבאי ודורש הסדר שוויוני יותר, שמטרתו לדחוק את הצעירים החרדים אל השירות

79 כך למשל ביקשה הממשלה להפחית באופן ניכר את התקציבים המוענקים למוסדות היסודיים שאינם מלמדים לימודי ליבה מלאים, והוחלט על הקמת רשת חינוך ממלכתית חרדית. במקרה אחר הוגדל מספר המפקחים על בתי הספר החרדיים, זאת על רקע עתירה שהוגשה לבג"ץ כנגד הפיקוח הרופס שהנהיג משרד החינוך (בג"ץ 3613/10 **המרכז לפלורליזם יהודי נגד משרד החינוך** (פורסם בנבו, 22.3.2012)). החלטות נוספות של המועצה להשכלה גבוהה מסדירות את לימודי ההשכלה הגבוהה במגזר החרדי. ראו: גלעד מלאך **על טהרת התואר: לימודים אקדמיים במגזר החרדי** (ירושלים, האוניברסיטה העברית, 2014).

80 ראו למשל החלטת ממשלה מס' 2698 מיום 9.1.2011.

81 החלטת ממשלה מס' 1994 מיום 15.7.2010. ראו אף החלטת ממשלה מס' 638 מיום 28.7.2013. בתחשיב כלכלי שמציג מלאך נטען כי אבדן התוצר למשק בעקבות שיעורי התעסוקה הנמוכים של גברים חרדים עומד על למעלה מ-8 מיליארד ש"ח בשנה. ראו גלעד מלאך **שוויון בנטל או נטל השוויון** 16 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012).

82 כך למשל, החלטות הממשלה וגופים ציבוריים נוספים בדבר מיצוי כושר ההשתכרות של שני בני הזוג, לפחות באופן חלקי, כתנאי לקבלת הטבות שונות בדיו, בהנחה בארנונה ובמעונות היום (ראו למשל החלטת ועדת שרים לענייני דיור דר/13 מיום 1.7.2013; החלטת מועצת מקרקעי ישראל 1295 מיום 14.10.2013).

הצבאי או האזרחי.⁸³ בהזדמנות אחרת פסל בג"ץ את ההסדר בדבר הבטחת ההכנסה לאברכים, ובכך הקשה עוד על משפחות חברת הלומדים המתפרנסות בקושי.⁸⁴ הדור השלישי של החרדיות הישראלית נמצא בנקודת מבחן חיצונית ופנימית. מן הצד החיצוני, הציבור החילוני אינו מוכן לקבל עוד את ההתנהלות החרדית. אם בדור הראשון לישראליות ביקשו החרדים לשנות את המרחב הישראלי, הרי שבדור הנוכחי משחק התפקידים התהפך, וכעת מבקשת הממלכה החילונית להביא לשינוי באורח חייה של הקהילה החרדית.

לכן מצטרף אף הלחץ מבית. הדרישה ללימוד בלתי פוסק, הדנה את המשפחה כולה לחיי עוני וסגפנות, אינה מתאימה לכולם. אמנם ניתן לחנך כך את הנוער החרדי בחממה הישיבתית, אך לאורך זמן זוהי משימה קשה ביותר. השינויים התרבותיים, ההנהגתיים והכלכליים שנזכרו לעיל מכרסמים בחוסנה של חברת הלומדים ובכוליותה. עם זאת, בעקבות אידאולוגיית הדור השני, מרבית החרדים האחרים כלואים בתוך מסגרת שמקשה עליהם את היציאה החוצה. הם חסרי כישורי חיים והשכלה בסיסית, ויציאה אל הפרהסיה הישראלית עלולה לגרום את הדרתם מהנורמה החרדית.

הצורך בשינוי מחלחל אל ההנהגה החרדית. לחדירתו פנימה יש הצדק נוסף: הדור הראשון, דור התקומה, היה אוד מוצל מאש של ניצולי התופת ששרדו ובאו לארץ ישראל. תפקידו של הדור השני היה לקומם את חורבנה הדמוגרפי והרוחני של יהדות אירופה. הקמת הישיבות הייתה אפוא צו חירום. ואולם, בדור השלישי התפוגג הצו. משימת השיקום של עולם התורה הוכתרה בהצלחה רבה, ונכון לשנת 2014 יש למעלה ממאה אלף גברים שתורתם אומנותם.⁸⁵ הבור התמלא מחולייתו, ועולם הישיבות עומד בתפארתו באופן חסר תקדים. תחושת החירום מפנה אפוא את מקומה לצורך בפיתוח מנגנונים קהילתיים יציבים וארוכי טווח.⁸⁶ ברקע יש לבחון כיצד מתייחסת ההנהגה החרדית לדרישה הממשלתית המבקשת להביא לשינוי התרבות החרדית הנוהגת.

83 בג"ץ 6298/07 **רסלר נ' כנסת ישראל** (פורסם בנבו, 21.2.2012). פסק הדין הוביל לחקיקתו של הסדר

חקיקתי חדש. ראו חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19), התשע"ד–2014, ס"ח 350.

84 בג"ץ 4124/00 **יקותיאלי נ' השר לענייני דתות** (פורסם בנבו, 14.6.2010). ראו אף החלטת ממשלה מס'

199 מיום 13.5.2013, שהציבה קריטריונים חדשים ונוקשים יותר לקבלת הבטחת ההכנסה.

85 על פי נתוני משרד החינוך, האחראי על רישום הישיבות והכוללים ותקצובם. ראו אף אלי ג'אן "החרדים

במספרים" **כיכר השבת** 26.9.2011.

86 פרידמן "על הניסים": פריחתו של עולם התורה בישראל", לעיל ה"ש 18, בעמ' 442.

אף שבדור הקודם הכריעה ההנהגה החרדית לטובת חינוך חוסם, כזה שמקטין למינימום ההכרחי את החינוך בין החברה החרדית לזו הישראלית, הרי שהתמורות המתרחשות בדור הנוכחי מעלות שוב את שאלת החינוך הראוי.

התמורות שנסקרו לעיל משפיעות באופן דרמטי על הפרט החרדי. התמורות ההנהגתיות משפיעות על היחלשות ההנהגה והתחזקות האינדיווידואליזם; התמורות הכלכליות משפיעות על הצורך במציאת מקורות פרנסה נוספים, ובכללם – יציאת הגברים החרדים לעבודה, על כך הכרוך בכך; ומעל לכול, התמורות התרבותיות, ובראשן חדירתו של האינטרנט אל תוך הקהילה, משפיעות מבפנים על אופיו של הדור הנוכחי.

החינוך החוסם, זה שנבחר בדור הקודם כדרך החינוכית הנכונה שבלעדיה אין, מתקשה להיוותר רלוונטי בדור הנוכחי. חינוך כזה בנוי בראש ובראשונה על התבדלות גאוגרפית ותרבותית ומונע מהמתחנכים להיחשף לתכנים מזיקים. בשל כך שקדה הקהילה החרדית על הקמתה של חברה מסוגרת, מדינה בתוך מדינה, כזו שאיננה חשופה לתכנים המערביים. הוקמו יישובים חרדיים, כלי תקשורת חרדיים, וכמובן – מערכות חינוך חרדיות. נקודת המוצא ההשקפתית של ההנהגה החרדית הייתה ההתבדלות. בא האינטרנט וטפח על פניה.

כיום, כל צעיר וצעירה חרדים חשופים לכל עולם התוכן המערבי. אף האינטרנט הכשר,⁸⁷ שהוקם במטרה להתמודד עם תכנים בלתי צנועים, איננו נותן מענה לאיום האמתי על האידאולוגיה החרדית: קריסתן של חומות הבדלנות. כיום כל צעיר חרדי מחובר לעץ הדעת, למאגר המידע הבלתי נדלה שממנו ניתן לברור אמתות שונות ומידע בלתי מסונן. הקונספציה של החינוך החוסם, שכללה מערכת משוכללת של סינון מידע לבני הקהילה, קרסה. בלחיצת כפתור אחת יכול כל עלם צעיר להיות ברוחו בכל מקום. ההתבדלות הגאוגרפית שוב איננה רלוונטית.

לא זו אף זו: צמיחתה הדמוגרפית העצומה של הקהילה ויציאתם של חרדים רבים מתחומי הקהילה במטרה לרכוש השכלה גבוהה ולהשתלב בשוק התעסוקה הכלל-ישראלי מגדילות אף הן את החשיפה לישראליות. יכולתם של החרדים להמשיך ולהתבדל גם בדור הנוכחי מוטלת בספק. סוגיה זו הנה המפתח להבנת אחת מן המחלוקות המרתקות בקהילה החרדית הישראלית בדורנו.

סמוך לפטירתו של הרב יוסף שלום אלישיב, בשנת 2012, התפלגה ההנהגה הליטאית לשני מחנות: המחנה המרכזי, בראשותו של הרב אהרון שטיינמן מבני ברק, ומחנה נוסף, קטן יותר, בראשותו של הרב שמואל אוירבעך מירושלים, שמוביל קו נוקשה ונצי כנגד המדינה ומוסדותיה. תחילתה של המחלוקת הייתה במאבק על

87 "אינטרנט כשר" הוא כינוי לרשת אינטרנט המסננת תכנים מיניים, בהתאם לרמות סינון (צניעות) שונות.

המוכרת בהן היא רשת "אינטרנט רימון", הפועלת בעיקר במגזר הדתי.

השליטה בעיתון "יתד נאמן", שופרה של הקהילה החרדית, כשאנשי חצרו של הרב שטיינמן הדיחו את עורכי העיתון הוותיקים מתפקידם לאחר שאלו לא סרו למרות הרב, ומינו במקומם את אנשי החצר. העורכים המפוטרים מיהרו והקימו עיתון מתחרה, "הפלס" שמו, שהוכפף להנהגתו של הרב אוירבעך. במהרה הפך המאבק לקרב אדירים, שקרע את הרחוב הליטאי לשני חלקים, וכל צד מחזיק לטענתו באמת האבסולוטית שאין בלתי. אף הישיבות והכוללים הוכפפו חלקם לחצר הבני-ברקית וחלקם לחצר הירושלמית. משלא ניתן למחנהו של הרב אוירבעך המשקל הראוי בבחירות המוניציפליות של שנת 2013, החליט הרב אוירבעך על הקמת מפלגה חדשה, "בני תורה" שמה, שהתמודדה בערים החרדיות ואף תקעה בהן יתד. הקרע ברחוב הליטאי הפך להיות עובדה מוגמרת.⁸⁸

בראשות שני המחנות עומדים גדולי תורה וענקי רוח. שניהם עמדו עשרות שנים בראש ישיבות ליטאיות, ושניהם חולקים את האתוס הליטאי המשותף, שבראשו מצוי לימוד התורה כערך הראשון במעלה. שניהם חלק מהזרם החרדי הלא-ציוני, שאיננו מקבל את האידאולוגיה האנטי-ציונית.⁸⁹ מהו אפוא הגרעין ההשקפתי של המחלוקת המאיימת לפורר את ההנהגה הליטאית – הקטר האידאולוגי של הקהילה החרדית כולה?

נראה כי יסוד המחלוקת נעוץ בעיצובו החדש של המשולש האידאולוגי בדור הנוכחי: היחס הראוי למדינה, מקומה של הישיבה בחיי הפרט, והשאלה אם החינוך החוסם שהנהיגו קברניטי הדור הקודם עדיין רלוונטי בדורנו.

הרב אוירבעך הירושלמי סבור כי אין לשנות מן ההשקפה המסורה לנו בדור הקודם. לשיטתו, "מה שהיה הוא שיהיה", והוראותיו של הרב שך בדור הקודם תקפות אף כיום. החינוך החוסם הנו השיטה הראויה לחינוך הצעירים הן בדור הקודם, הן בדור הנוכחי. אכן, על רקע הסכנות הרוחניות המתגברות, ראוי להעמיק את יסודותיה של חומת ההתבדלות ולעמוד מכל משמר כנגד אלו המבקשים לערעה, וזאת גם במחיר של התנתקות מהמדינה ומוסדותיה.⁹⁰ על רקע גישה זו ברי כי אין כל מקום לאפשר

88 ראו זיכרון, שחור, כחול לבן, לעיל ה"ש 29, בעמ' 227–234.

89 תפיסה המובלת על ידי זרם חרדי קטן יחסית, הכוללת התנגדות עקרונית למפעל הציוני, משום שעצם הקמתו היא מרידה במלכות שמים. עם זרם זה נמנות חסידות סטמאר, העדה החרדית וקבוצות נוספות. ראו זיכרון, שחור, כחול לבן, לעיל ה"ש 29, בעמ' 312–313.

90 כך למשל מגיבים עורכי עיתון "הפלס" להחלטת עיריית תל אביב-יפו לפתוח את המרכולים בשבתות: "יש לקוות כי החלטה מחפירה זו תגביר את ההבנה וההכרה גם בקרב יהודים תועים, אודות מהותו של השלטון עוקר התורה וההלכה. אולי ישכילו סוף סוף להבין, כי כל יהודי צריך לחוש צורך להתנתק מאותו שלטון וגרורותיו, אשר כוונתו לנתקנו מכור מחצבתנו" (דבר המערכת, הפלס, כ"ג באדר ב' תשע"ד).

את כניסתו של האינטרנט אל הבית החרדי, ומלחמה של ממש נאסרה על הגולשים באינטרנט או המחזיקים בטלפון חכם.

המצדדים בשיטה זו מנהלים קרב שמטרתו לשמר את החרדיות הישראלית בדיוק כפי שהייתה בדור הקודם. הצמיחה הדמוגרפית, כמו גם דעת הקהל הישראלית שהשתנתה והתמורות המתוארות לעיל, אינן עילה לשינוי השקפתי. מובן אפוא מדוע יש להילחם בכל שינוי שמבקשת המדינה להנהיג כלפי הציבור החרדי, הן בנוגע לחינוך ולהשכלה, הן בנוגע לשירות צבאי או אזרחי, הן בנוגע ליציאה לעבודה. עמדה זו באה לידי ביטוי בהוראתו יוצאת הדופן של הרב אוירבעך, שלפיה יש לאסור על התייצבות תלמידי הישיבות בלשכות הגיוס לצורך קבלת אישור דחיית שירות, וזאת כתגובה לביטולו של "חוק טל" בשנת 2012.⁹¹ בעקבות ההוראה הפכו מאות תלמידי ישיבות לעבריינים ולמפרי חוק, וחלקם אף נעצרו והועמדו לדין. הוראתו של הרב אוירבעך לתלמידיו הנה הפעם הראשונה שבה מנהיג חרדי מהזרם המרכזי מורה לחסידיו לפעול באופן שיטתי ומתריס בדרך של מרי אזרחי ישיר.⁹² בכך הופר הסטטוס-קוו העדין שביחסי הממשלה עם החרדים. ואולם, לשיטתו של הרב אוירבעך, אנו מצויים בעיצומה של "מלחמת שמד", שבה מנסה המדינה, על מוסדותיה, לכפות את שינוי אורח החיים של הציבור החרדי, וזאת הן בדרך של פיתויים חיוביים, הן בדרך של הצרת צעדיה של הקהילה. ההכרזה על שעת "שמד" מובילה את בני הקהילה להתקפד חזרה אל המובלעת החרדית ולהימנע מכל חשיפה לחילוניות המבקשת לשנות את הדרך המסורה.

לעומתו סבור הרב שטיינמן כי התפיסה האידאולוגית של הרב שך, שהושתתה על חינוך חוסם וכוליותה של חברת הלומדים, דורשת התאמה לדורנו. דעותיו של הרב שטיינמן והשקפותיו אינן שונות בהרבה מהשקפותיו של הרב אוירבעך. ואולם, הרב שטיינמן, הנחשב מנהיג פרגמטי, סבור כי יש לפעול בתבונה במטרה להעניק מענה לכלל האיומים, מבית ומחוץ, על האידאולוגיה החרדית. לדידו, יש לפעול להרחבת גבולותיו של המעגל החרדי ולאפשר את לימודי ההשכלה הגבוהה ואת היציאה לעבודה אף מחוץ לתחום הקהילה, זאת אף שבריי כי למהלכים אלו יהיה מחיר רוחני, פרטי ואולי אף ציבורי. בהתאם לשיטתו, הרב שטיינמן לא התנגד להקמתו המחודשת של הנח"ל החרדי, במטרה ליתן פתרון לנוער השוליים החרדי.⁹³ באופן עקבי מוביל הרב שטיינמן קו מתון כלפי הממשלה, ואף שאיננו נמנע מלהביע מחאה כנגד פעולותיה,

91 ראו למשל קובי נחשוני "הקרע החרדי מול צה"ל: לא להתייצב בלשכות הגיוס כלל" ynet 6.7.2014.

92 ראו 'י' שכטר "קבוצה הולכת וגדלה של בחורי ישיבות אינם מתייצבים עוד בלשכות הגיוס; רבים נוספים בדרכם לשבור את הכלים" הפלס כ"ג באדר ב' תשע"ד.

93 בראון, לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית?, לעיל ה"ש 39, בעמ' 12.

הרי שהוא נמנע מלהתריס כנגדה ולהוביל לקרע בינה ובין הציבור החרדי. הוא סבור כי יש להתחזק בלימוד התורה וביראת שמים כתגובה לפעולות הממשלתיות המבקשות לפגוע באורח חייו של הציבור החרדי.⁹⁴

אף שמרבית ההוראות אינן מתקבלות בדרך פוזיטיבית, הרי שעצם שתיקתו של הרב שטיינמן ביחס ללימודי ההשכלה הגבוהה ולהתגייסותם של גברים חרדים רבים לצה"ל ולשירות האזרחי מעידה כי הוא איננו מגנה את ההכרח, וכי הוא מאפשר את קיומן של מסגרות אלו אף אם בדיעבד.⁹⁵ בהנהגתו של הרב שטיינמן, ובהסכמתם של רבנים רבים נוספים ובהם אף מרבית הרבנים החסידיים,⁹⁶ הופכת החברה החרדית אט-אט מחברה מתכנסת לחברה משתלבת. תפיסת הכוליות של חברת הלומדים שהנהיג הרב שך, שחייבה את ההישארות על ספסלי הלומדים, מתחלפת בלימודי מקצוע של גברים ונשים ובהשתלבות גוברת והולכת בשוק העבודה הכלל-ישראלי. אין הכוונה שחברת הלומדים קרסה, אך הכוללים נדרשים כיום להתחרות על לבם של הצעירים החרדים, והיד הנעלמה של השוק התורני החלה לפעול בתוך הקהילה החרדית. היא נועדה ליצור איזון ארוך טווח בתוך הקהילה, כזה שבסופו יחבשו המתאימים את ספסל הלימודים, והאחרים, המתאימים פחות למשימה התורנית, יצטרפו אל שוק העבודה.

מגמת ההשתלבות ניכרת גם בהקשרים אחרים בתוך הקהילה. "רבנים" ו"יועצים", שטיפלו בעבר בשלל בעיות פנים-מגזריות, מפנים בהדרגה את מקומם לאנשי מקצוע בעלי השכלה פורמלית. סיפורי ניצול מיני או התנהגות הגובלת בפלילים מטופלים בדרך מקצועית, ולעתים אף על ידי רשויות החוק, בשונה מבעבר.⁹⁷ אתרי האינטרנט

94 ראו למשל ישראל כהן "מרחן הרב שטיינמן בהתבטאות נדירה: "הצרות האחרונות חבלי משיח" כיכר השבת 22.3.2014.

95 אין להבין מכאן כי עמדתו של הרב שטיינמן בעד לימודי מקצוע. כך למשל התבטא ביחס ללימוד מקצוע ולימודי חול לתלמידי ישיבות כי "מקצוע זה רעל" ו"הכל צריך להיות רק תורה" (יאיר אטינגר "כוח יהודי חדש" הארץ 4.5.2007), אך נראה כי בכל הנוגע לאברכים נשואים ובעלי משפחות, עמדתו מרוכזת יותר, בעצם אי-הבעת התנגדות אקטיבית למוסדות ההשכלה הגבוהה.

96 העמדה החסידית נחלקת לאדמו"רים המובילים קו נצי ומסתגר יחסית, כדוגמת הרבנים מסלונים ומוויזניץ', לעומת רבנים אחרים המובילים קו פשרני יחסית בכל הנוגע להשתלבות בשוק התעסוקה, כך למשל הרבי מבלעזא. המחלוקת מתייחסת אף לקו הראוי בנוגע למאבק עם המדינה בסוגיית הגיוס, כאשר מועצת גדולי התורה החסידית נמנעה מלקבל החלטה כנגד ההתייצבות, זאת אף שאדמו"רים מעטים מצדדים בדעתו הנצית של הרב אוירבעך (ראו למשל משה ויסברג "הוראה גורפת בסלונים: לא להתייצב לצו ראשון" חרדים 26.8.2014).

97 ראו למשל אורי בינדר ויובל גורן "הילד החרדי מצייט מבלי לשאול למה" NRG 13.2.2012.

החרדיים החלו לעסוק בהרחבה בסוגיות שעד עתה הוצנעו.⁹⁸ ההנהגה המוניציפלית החרדית אף היא מחויבת לעקרונות פעולה מקצועיים, ובכך מעניקה רוח גבית למהלכי ההשתלבות המתרחשים במרחב החרדי.⁹⁹

המשך ההחזקה בחינוך החוסם, תוך התעלמות מסדיקתה של חומת הבדלנות, איננה אפשרית בעולם של חרדיות משתלבת. נדרשת התאמה של בני הקהילה למציאות הנוכחית, המשתנה. ואולם, הנהגת חרדיות משתלבת, בשונה מחרדיות מתכנסת, מחייבת את פיתוחו מחדש של החינוך המחסן. האתגר הגדול ביותר של החרדיות המשתלבת הוא החרדיות עצמה. כיצד ניתן לשמר את התפיסה החרדית המחמירה, לצד השתלבות בעולם החולין המערבי?

המאבק בין שני הפלגים הליטאיים מבטא מחלוקת עומק על המשולש האידאולוגי בדור הנוכחי. המשך החינוך החוסם תוך העמקת ההתבדלות והנהגת חרדיות מתכנסת המתעמתת עם מוסדות השלטון, או מעבר לחינוך מחסן, תוך הגדלת הממשק בין החרדיות לישראליות והנהגת חרדיות משתלבת. זוהי מחלוקת שאיננה עוסקת רק באפשרויות הבחירה של הפרט החרדי, אלא בעיצוב עתידו של הרחוב החרדי, באופן שישפיע על כלל החברה הישראלית.

המשך ההחזקה בחינוך החוסם דורש את העמקת ההתבדלות מן המדינה ומכל סממן של חולין. היא אף מחייבת את המשך ההסתגרות בישיבה, לכל הפחות כבלם מפני המודרנה והחילון. זוהי תוצאה הכרחית, שכן בהיעדר כלים מתאימים, הזוהת החרדית עלולה להיסדק כשהיא תימהל בישראליות החילונית. ואולם, הבחירה בשיטה זו מחייבת מחיר גבוה: היא איננה מאפשרת את פריצת מעגל העוני החרדי, ההולך ומתעבה מיום ליום.

עם זאת, החלת החינוך המחסן עשויה לאפשר מגע עם הישראליות. החינוך המחסן עשוי לאפשר שינוי גם בשני קצותיו הנוספים של המשולש האידאולוגי. הוא מאפשר שינוי זהיר של היחס למדינה ולמוסדותיה והשתלבות של גברים חרדים בשוק העבודה, לאחר סיומו של פרק הלימודים. כך עשוי להיפרץ מעגל העוני החרדי ולאפשר יצירת איזון בין חברת לומדים לחברת עובדים, המפרנסים זה את זה, ברוחניות מחד גיסא ובגשמיות מאידך גיסא.

98 ראו למשל הרב נתי בקר "פרשת המשגיח הפוגע: כיצד עלינו להתמודד" בחדרי חרדים 29.5.2016.

99 חיים זיכרמן ולי כהנר חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל לעיל ה"ש 3, בעמ' 54–55.

סוף דבר

כשלושה עשורים התחנכה מרבית הקהילה החרדית על השקפה כולית של חברת הלומדים, המחייבת את כלל הגברים ללמוד משך מרבית חייהם. ואולם, כעת, בדור הנוכחי, ההנהגה המרכזית איננה מגנה את לימודי המקצוע ואת היציאה לעבודה. כהוראות ליחידים שמתקשים להמשיך בלימוד התורה כאומנות בלעדית, היא עשויה אף לעודד מגמות אלו. הדור החרדי הנוכחי מתחיל לטפח חברת עובדים, לצד חברת לומדים.

המעבר אל חרדיות המשתלבת במרחב הישראלי, גם אם באופן מלאכותי ואינסטרומנטלי, מחייב את פיתוחם של כלי חינוך מחסן, אלו מנגנוני הגנה שיסייעו לבני הקהילה החרדית לשמר את תרבותם ואורח חייהם הייחודי גם בסביבה שאיננה מגוננת. זהו אתגר חדש העומד בפני המנהיגים והמחנכים. הוא דורש התייחסות שונה, מלכתחילה, אל המודרנה, כזו שאיננה מתעלמת מן האתגרים אלא מתעמתת אתם. ודוק, ניתן להצביע על התאמה בין עוצמת ההשתלבות למאמץ הנדרש לשמירת הזהות. ככל שממשקי ההשתלבות גדלים, גדל אף החשש מאבדן הזהות. החרדיות המודרנית, הנמצאת בראש סולם ההשתלבות, הנה הקבוצה בעלת הסיכון הגדול ביותר לטשטוש הגבולות ואבדן הזהות הייחודית.

כיצד מכינים את הצעירים החרדים למגע עם החילוניות? כאן מתעורר הפרדוקס החינוכי: הכנה פוזיטיבית, מלכתחילה, מצד המחנכים עלולה להעביר את המסר שכביכול הועם קרנה של חברת הלומדים, ותפקידו של הגבר החרדי אינו עוד ללמוד תורה, כפי שהיה בדור הקודם. העברת מסר זה תיחשב "בגידה" באידאולוגיה הבסיסית של הקהילה החרדית הישראלית. מנגד, התעלמות מאפשרות היציאה וההשתלבות איננה מכינה את הצעירים לאתגרים העתידיים, ובכך מסכנת את עולמם הרוחני. זהו האתגר של החרדיות הישראלית בדור הנוכחי.